

**РАДЯНСЬКІ РЕПРЕСІЇ
В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ У 1939–1953 РР.
ДО 80-РІЧЧЯ РОЗСТРІЛІВ
У ЛУЦЬКІЙ В'ЯЗНИЦІ**

Колективна монографія

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

УДК 321.64:316.4.063.7«1939-1953»(477.8)
P41

Рецензенти:

Василь Ільницький – доктор історичних наук, професор, Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І. Франка;

Юрій Шаповал – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, академік Української Академії політичних наук, академік Академії наук вищої школи України, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 6 від 27 травня 2021 р.)*

P41 **Радянські репресії в Західній Україні у 1939-1953 рр. До 80-річчя розстрілів у Луцькій в'язниці** : колективна монографія / за ред. Оксани Каалішук, Людмили Стрільчук, Миколи Кучерепи та Олега Разиграєва. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 414 с.

ISBN 978-966-992-551-0

Колективна монографія присвячена причинам, масштабам та наслідкам репресій комуністичного режиму щодо населення західноукраїнських земель у 1939–1953 рр. Автори видання простежують закономірності та характерні риси, що розкривають динаміку та спрямованість сталінських репресій. Наголошено на використанні репресивними органами перевірених способів масового вивезення неблагодійних та членів їх родин, членів таких організацій як «Просвіта», тиску на представників різних релігійних конфесій. Особливо розглянуто кривавий слід, залишений радянськими репресивно-каральними органами на початку радянсько-німецької війни, який є боєм для українського суспільства, коли були розстріляні в'язні тюрем Західної України. Проаналізовано репресивну політику СРСР щодо вояків УПА та членів їх сімей, репатріантів у повоєнний період. Розкрито проблеми політики пам'яті щодо комуністичної спадщини в сучасній Україні.

Адресовано науковцям, викладачам, студентам, журналістам, представникам влади, усім, кого цікавить історія України.

УДК 321.64:316.4.063.7«1939-1953»(477.8)

ЗМІСТ

Ярош Ярослав СТАЛІНІЗМ ЯК РІЗНОВИД ТОТАЛІТАРИЗМУ (замість передмови) . . . 5
Разиграєв Олег, Суліма Наталія ЗАХІДНА ВОЛИНЬ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ І ПРАКТИКАХ БІЛЬШОВИКІВ (1918–1921 РР.) . . . 11
Разиграєв Олег В'ЯЗНІ ЛУЦЬКОЇ ТЮРМИ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ: ВИБРАНІ АСПЕКТИ ЩОДЕННОГО ЖИТТЯ 30
Кучерепа Микола, Степанюк Софія ВОЛИНЬ У 1939–1941 РР.: РАДЯНІЗАЦІЯ, РЕПРЕСІЇ І ОПІР РАДЯНСЬКОМУ ТОТАЛІТАРИЗМУ 51
Добржанський Олександр, Бестанчук Яна РАДЯНІЗАЦІЯ ТА РЕПРЕСІЇ В ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1940–1941 РР.: ФОРМИ, МАСШТАБИ, СПРОТИВ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ 105
Філіпович Мирослава РЕПРЕСИВНА ЗАКОНОМІРНІСТЬ НИЩЕННЯ «ПРОСВІТИ» ТА ПРОСВІТЯН РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ 122
Офіцинський Роман НАПРЯМКИ, ДИНАМІКА І МАСШТАБИ РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ 1939–1953 РОКІВ У СВІТАІ «АКТУАЛІЗОВАНОГО МИНУЛОГО» 135
Баран Володимир БОРотьБА СТАЛІНСЬКОГО РЕЖИМУ З УКРАЇНСЬКИМ ПІДПІЛЛЯМ НА ВОЛИНІ І В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ: 1939–1941 РР. 156
Ленартович Олег РОЗБУДОВА ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ ОУН ТА ПРОТИСТОЯННЯ РАДЯНСЬКІЙ КАРАЛЬНО- РЕПРЕСИВНІЙ СИСТЕМІ НА ВОЛИНІ 1939–1941 РР. 177

Самсонюк Тетяна ГРОМАДЯНИ І РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В ЗАСТІНКАХ НКВС (1939–1941 РР.)	208
Каліщук Оксана РОЗСТРІЛ В'ЯЗНІВ ЛУЦЬКОЇ ТЮРМИ ЧЕРВНЯ 1941 Р.: ТРАГЕДІЯ ТА ЇЇ (НЕ)ПАМ'ЯТАННЯ	226
Кінд-Войтюк Наталія МИКОЛА КУДЕЛЯ – СВИДОК РОЗСТРІЛІВ У ЛУЦЬКІЙ В'ЯЗНИЦІ	261
Зек Богдан ЛУЦЬКА В'ЯЗНИЦЯ У ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 РР.)	272
Баюк Віктор ДОСЛІДЖЕННЯ У ВНУТРІШНЬОМУ ДВОРІ ЛУЦЬКОЇ ТЮРМИ 2017 РОКУ	286
Гаврилюк Олександр РЕПРЕСІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО КОНФЕСІЙ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х – ПОЧАТОК 1950-Х РР.)	295
Хом'як Павло ЖЕРТВИ РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ: ЛУЦЬКЕ ДУХОВЕНСТВО РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ	306
Антонюк Ярослав, Трофимович Володимир, Трофимович Лілія ОПЕРАЦІЯ «ПРИРЕЧЕНІ»	322
Стрільчук Людмила РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО РЕПАТРІАНТІВ У 1944–1953 РР.	344
Пасічник Юля РЕПРЕСІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО РЕПАТРІЙОВАНИХ ОСІБ (СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВИЙ АСПЕКТ)	375
Суцук Оксана ВОЛИНЬ ЯК ФІЛЬТРАЦІЙНА ЗОНА У КАРАЛЬНО- РЕПРЕСИВНІЙ ПОЛІТИЦІ СРСР (1944–1953 РР.)	390

РЕПРЕСИВНА ЗАКОНОМІРНІСТЬ НИЩЕННЯ «ПРОСВІТИ» ТА ПРОСВІТЯН РАДЯНСЬКОЮ ВЛАДОЮ

Вшановуючи жертв розстріляних у Луцькій тюрмі 1941 року приходять на пам'ять слова відомої дослідниці Оксани Пеленської – «Мабуть тому так тяжко сьогодні, ... пояснити сучасникам, чому так сильно болить свято перемоги, чому не стихає тривога від неоправної втрати – людського скарбу, якої не мало бути. Як сказати ненавченим повазі до своєї історії молодим людям, та й не тільки їм, що потрібно не грати переможні марші, а в достойній тиші назвати імена і тих перших жертв репресій, і всіх загиблих, а також нарешті на повний голос сказати правду про те, хто і з якою метою цією страшною машиною смерті керував»¹.

Слід сказати і те, що події у Луцькій тюрмі 1941 року були не трагічною випадковістю, а кривавою закономірністю, яку радянська влада започаткувала з самого свого першого дня становлення. І дана

¹ Пеленська О. Головна жертва репресій – розірваний ланцюг пам'яті // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24989642.html>

Філіпович Мирослава – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділом аспірантури та докторантури Волинського національного університету імені Лесі Українки пр. Волі 13, каб. 116, Луцьк, 43000, filipovich.myroslava@vnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3220-6746>

Filipovych Myroslava – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Postgraduate and Doctoral Studies Volyn National University named after Lesya Ukrainka pr. Voli 13, kab. 116, Lutsk, 43000, filipovich.myroslava@vnu.edu.ua

закономірність прослідковується по відношенню до товариства «Просвіти» та її членів.

Товариство було створене у Львові 8 грудня 1869 року як протипага антиукраїнським течіям у культурному житті: колонізаторській, підтримуваній цісарською владою – з одного боку, і москвофільській, – з другого. Товариство працювало у складних умовах. За два роки засновано три нові філії «Просвіти», організовано читальні, почали видавати друкований орган «Письмо з «Просвіти». Підтвердженням потреби такого товариства стала його мережа, осередки почали формуватися не лише в Галичині, але на початку ХХ століття створюються вони і на Київщині, Поділлі, Полтавщині та Харківщині.

Почуття єдності західних і наддніпрянських земель виявилось під час святкування 12 листопада 1905 року ювілею гетьмана Богдана Хмельницького. На той час за прикладом Галичини організуються освітні товариства під назвою «Просвіта» на землях Наддніпрянщини: спочатку – в Одесі (1906), згодом – у Катеринославі, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Києві, Чернігові, Миколаєві. На Дону утворилась новочеркаська «Просвіта», а в Катеринодарі почала діяти Кубанська «Просвіта». Цікаво, що власні читальні «Просвіти» мали переселенці навіть на далекосхідному Зеленому Кліні та в Америці, зокрема, в Аргентині. «Просвіта» підтримувала жваві зв'язки з українцями Закарпаття, Хорватії, Боснії, Сполучених Штатів Америки, з багатьма освітніми організаціями.

Створена у 1905 році «Просвіта» в Катеринославі перші гоніння зазнала ще за часі російської імперії – у листопаді 1915 року за наказом начальника губернського жандармського управління було здійснено обшуки в активістів українського руху, у тому числі й у членів «Просвіти» (кількох із них арештували, приміщення Катеринославського товариства опечатали). У товариства вилучили 112 назв книжок. На 4 роки каторжних робіт засудили Ф. Дубового, Іллю Вирву, Івана Романченка, Дмитра Лисиченка, П. Щукіна.

25 січня 1916 року Катеринославське губернське у справах про товариства присутствіє на своєму засіданні ухвалило рішення про припинення діяльності Катеринославського літературно-артистичного українського товариства «Просвіта» та його осередків, для

закриття товариству надавався місячний строк. Членів товариства – Трифона Татарина, Михайла Томильченка, Петра Слинька – арештували та вислали в Іркутську губернію під гласний нагляд поліції.

Після встановлення на українських землях радянської влади чимало просвітян було розстріляно (Є. Шпот, Кузьма Корж, Трифон Гладченко, П. Щукін, В. Бабенко, П. Бабенко та інші). Внаслідок масових репресій катеринославська «Просвіта» припинила свою діяльність, імовірно, це сталося на початку 1920-х років².

На Лівобережній Україні єдиним товариством «Просвіта», яке отримало дозвіл губернатора на заснування, була чернігівська «Просвіта», заснована 27 грудня 1906 року членом Державної Думи Іллею Шрагом та Михайлом Коцюбинським (був обраний головою). Чернігівська «Просвіта» відкрила 2 філії – у Ніжині і Козельці. У 1911 році через переслідування з боку царської адміністрації товариство припинило свою діяльність. Через заборону царської адміністрації не вдалося відкрити «Просвіти» в Полтаві та Харкові. У Полтаві товариство вдалося створити лише навесні 1917 року, його головою став Грицько Коваленко, через кілька років потому його розстріляли НКВДисти.

У 1906 році в Києві була заснована «Просвіта», її організаторами стали відомі громадські та державні діячі, які у подальшому зазнали репресій, та жоден з них не був похований на батьківщин, зокрема інженер В.О. Голубович та архітектор М.А. Шумицький, полковник артилерії Г.П. Чижевський та розстріляний у 1937 р. авіаконструктор Є.І. Касьяненко, П.І. Холодний (вчений-хімік) та інженер О.В. Вілінський (з родини Старицьких-Черняхівських), інженер-економіст С.Ф. Веселовський та металург І.А. Фещенко-Чопівський, який загинув у таборі смертників у Комі АРСР³.

Російська окупація Львова 1914–1915 років також завдала значної шкоди «Просвіті». Знищено бібліотеки, читальні, репресовано активних діячів. Деякі з них мусили виїхати за межі Галичини. Навіть після російського відступу воєнний стан унеможливив Товариству

² Чабан М. Сяйво «Просвіти»: Історичний нарис Катеринославської «Просвіти». В кн.: Чабан М. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921). Дніпропетровськ, 2002.

³ Пугач О. До 20-річчя осередку «Просвіта» КПІ. Державотворча функція мови. URL: <https://kpi.ua/905-3>

розгорнути свою діяльність. Та все ж вона активізувалась у 1918 році, коли Україна воскресла до державної незалежності. Товариство «Просвіта» допомогло сформувати Міністерство освіти ЗУНР⁴.

З приходом більшовицької влади діяльність «Просвіти» згортається на українських теренах, які увійшли у Радянський Союз, а згодом і зовсім припиняється, майже всі члени арештовані як націоналісти і понищені в таборах.

Кінець 1919 року – час остаточного встановлення більшовицької влади у Харкові та регіоні. Ряд наступних років принесли регламентацію просвітянської діяльності зі сторони держави. Це і так званий зразковий статут «Просвіти» 1920 року, численні циркулярні листи, накази, ревізії адміністративних органів різних рівнів. Згідно з новими основними документами – статутами, товариства мали, передусім, поширювати соціалістичну культуру, зміцнювати диктатуру пролетаріату і незаможного селянства. Так поставали «червоні Просвіти». Ті ж, які не виконували цих вимог та не пройшли перереєстрацію, ліквідовувалися.

Стрімке зменшення числа просвітянських осередків на Харківщині упродовж 1922–1923 років завершилося повною їх ліквідацією у 1924 році. Навіть політика «коренізації», що розпочалася 1923 року, не змогла позитивно вплинути на долю харківських «Просвіт», багато членів яких пізніше зазнали репресій, зокрема, Г.М. Хоткевич, Д.Н. Зюбан, М.І. Лобода, І.Г. Харченко та ін. чимало з них загинуло у таборах. Значна частина активістів у 1943 році виїхала на захід (В.А. Доленко, В.В. Дубровський, Ю.В. Шевельов, А. Гак, О.Д. Соловей та ін.)⁵.

Трагічні долі просвітян 1920-х років у Радянській Україні яскраво висвітлені очільницею Кіровоградського обласного осередку Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка Світланою Орел у книзі «Розстріляна «Просвіта». Авторка, член науково-редакційного

⁴ <https://uk.wikipedia.org/>

⁵ Чугуй Т. Товариства «Просвіта» на Харківщині в ХХ – на початку ХХІ ст. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – Історія України. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. – Харків, 2007. – 28 с.

відділу підготовки шеститомного видання «Реабілітовані історією. Кіровоградська область», що ґрунтується на архівних документах радянських каральних органів, у яких описано антипросвітянські репресії в шістнадцяти районах та обласному центрі Кіровограді. Зокрема, про першого голову місцевого товариства Василя Нікітіна, котрого теж зачепила репресивна машина більшовицької партії.

Серед героїв книжки «Розстріляна «Просвіта» є й доволі відомі особи: поет Микола Вороний (розстріляний 7 червня 1938 р., у Кіровограді або на його околицях), один із фундаторів УАПЦ Іван Павловський (уродженець Соснівки, що поблизу Олександрівки)... Більшість просвітян отримала не лише «по кілька років таборів»... Так з 22 членів Обознівської «Просвіти» 1922 року майже всіх було розстріляно більшовиками. Пояснюється все тим, що духовна, виховна й пізнавальна робота «Просвіти» була дуже дієвою⁶.

В одному з документів радянського карального органу зазначено, що, наприклад, у Глодосах більшість її членів («почти все») добровільно вступили до лав війська Української Народної Республіки. У 1937–1938-х – роках «Великого Терору» – слово «Просвіта» виявилось розстрільним для Максима Тарасенка, Кузьми Литвинова, Павла Кондратенка, Василя Близнюка з Михайлівки Олександрівського району, Павла Гайдасенка із «Краївки Аджамського району», Івана Радченка з Первозванівки...

А ще – гайворонці Тимофій Демченко-Денженко, Максим Кордон та Марко Данченко. У середині 1930-х їх було репресовано за колишню участь у діяльності «украинской националистической организации «Просвіта» і реабілітовано 1995 року. Цікаво, що в першого під час обшуку було вилучено два томи «Історії України-Руси» і «десять книжок Винниченка». У другого – брошуру «Український пластун» Івана Олексіва⁷.

«І скільки ще було подібних драматичних історій... Сталінський репресивний механізм знищував не просто людей (як би не було

⁶ Шепель Ф. Розстріляна «Просвіта»: У Кіровограді вийшла друком книжка, укладена на основі особистісних вражень від документів радянських каральних органів // «День», № 214(2014) URL: www.day.kyiv.ua/uk/article/poshta-dnya/rozstrilyana-prosvita

⁷ Орел С. Розстріляна «Просвіта». – Центрально-українське видавництво, 2014.

їх шкода – розстріляних, замордованих, розкиданих по таборах, з понівеченими долями), а цілі прошарки суспільного життя українців, маючи на меті викоринити все, що могло сприяти самоідентифікації населення з населення у націю. Важко навіть уявити скільки й кого втратив наш народ у ті страшні роки!»⁸

Пік арештів припадає на 1937–1938 роки. Українців заарештовували за «нерадянське минуле», «класово чуже походження», націоналізм. Стали повною мірою використовуватися дані, що накопичувалися у службі безпеки упродовж 10 попередніх років. Досить часто ці обвинувачення були безглуздими, абсолютно не відповідали реальним фактам, але слідчі визнавали підписані в'язнями зізнання, як «царицю доказів» і з чистим сумлінням відправляли свої жертви на страту, непосильну працю й повільне згасання в таборах, поневіряння по місцях заслання.

Репресії базувалися не лише на відсутності логіки, а на правовому не то що нігілізмі, а цинізмі: в'язня, котрий відсидів значну частину свого терміну, розстрілюють, людину прирікають на смерть за сам факт народження, за минуле, що ніяким чином не могло трактуватися як злочин проти радянської влади, бо її на той час ще не існувало.

Приречених на знищення об'єднували в контрреволюційні організації, до «викриття» яких були такі охочі чекісти. Наприкінці 1937 року або на початку 1938 року (вирок трійки було датовано 24 квітня 1938 р.) у Прилуках було заарештовано 19 осіб, переважно вчителів, яких було звинувачено у тому, що вони – нібито колишні офіцери різних ворожих армій, заснували військово-офіцерську антирадянську українську націоналістичну організацію з метою – не більше не менше – «ліквідації радянської влади» та «створення української буржуазної самостійної республіки». 12 осіб було засуджено до смертної кари, вирок виконали 15 травня 1938 року. Звинувачення ґрунтувалися на звичних у практиці НКВД самообмовах та вибитих силою показань інших в'язнів. Так, вчителя Ю. Тисенко, 1885 року народження, засудили лише за те, що свого часу керував «Просвітою» у с. Іваниця. Одним із «злочинів» виявленим

⁸ Демченко Т. Великий терор на Чернігівщині (20–30-ті роки ХХ століття) / Т. Демченко ; відп. ред. О. Коваленко. – Чернігів : ПАТ «ПВК «Десна», 2017. – 100 с.

у минулому М. Грома, 1893 року народження було те, що він був одним із організаторів місцевої «Просвіти». Інших теж розстрілювали тільки за службу в царській армії або участь у «Просвіті»⁹.

У 2017 році до 100 річчя створення Бориспільської «Просвіти», було відкрито меморіальну дошку з надписом «У цій школі в 1918–1937 роках працював учителем Гопкало Андрій Михайлович, голова «Просвіти» с. Любарці, ініціатор побудови нової школи. Переслідувався за українську національно-патріотичну діяльність владою царської Росії і Радянської держави. Репресований в 1938 р. Загинув у таборах в 1939 році. Реабілітований в 1985 році»¹⁰.

З приходом до влади комуністично-більшовицької влади почалися репресії проти просвітян і на Вінниччині. Жертвами стали її провідники Іван Озерянський, Юхим Щириця, Іван Сторожук та багато інших синів і дочок українського відродження. У 1923 році були ліквідовані усі осередки товариства краю¹¹.

Репресивно-каральна система більшовицької влади не оминула осередків товариства «Просвіта» і на Хмельниччині, як зазначив у своїй доповіді «Просвітянин Микола Гунчак – жертва репресій 1937 р.» директор архіву Байдиц В.Г. Подібні речі по відношенню до «Просвіти» та її членів спостерігаємо по всій території Радянської України. Внаслідок репресивно-каральних методів радянська влада на кінець 30-х років ХХ століття, не лише ліквідувала товариство, а практично винищила фізично самих просвітян шляхом розстрілів за надуманими вироками або через заслання у нестерпні нелюдські умови проживання та тяжкої фізичної праці.

Щодо долі Товариства «Просвіта» під владою Польщі, то терор польської окупаційної влади її не оминув. У 1928-му році «Просвіта» мала на землях окупованої Польщею Галичини 2934 читальні і 12 508 безпосередніх членів. Значно слабше працювало Товариство на Волині, Підляшші та Холмщині, де діяло близько 600 читалень.

⁹ Греченко Г. Репресовані освітяни Чернігівщини / Г. Греченко. – Чернігів : Обл. т-во «Просвіта» імені Т. Шевченка, 2003. – С. 122–139.

¹⁰ Зиль А. Увічнено пам'ять вчителя, просвітянина, патріота. URL: <https://borinfo.com.ua/boryspil-products-news-2017-04-570-1/>

¹¹ Такими ми були і є нині. URL: <http://impuls.vntu.edu.ua>

Розпочатий польською владою на зламі 20–30-х років ХХ століття брутальний наступ на українську культуру призвів до сумних наслідків. Значно скоротилося число читалень і безпосередніх членів «Просвіти», різко зріс в умовах тодішньої економічної кризи її борг. При тому, слід зазначити польська влада впроваджуючи заходи щодо ліквідації товариства, спрямувала одночасно зусилля на створення так званих утраквістичних організацій, які мали за мету поступового ополячення українців. Під час ліквідації товариства тотальних репресій до просвітян не було. Здебільшого просвітяни потрапляли у поле зору карально-репресивної системи Польщі внаслідок активної політичної діяльності, а не громадської.

Наступ на українське призвів до того, що у середині 30-х років ХХ століття «Просвіта» була ліквідована на Волині, Підляшші та Холмщині. Однак, товариство не здавалось, у 1934 році на Галичині мало 3046 читалень і близько 500 тисяч членів. Після 1937 року «Просвіта» переживала тяжкі часи. Польська влада закривала читальні, особливо на північно-західних землях. У таких умовах 8 червня 1939 року відбувся в «Театрі Ріжнорідностей» останній загальний збір «Просвіти» в Галичині.

З приходом радянської влади у вересні 1939 року розпочалося фізичне винищення згадки про «Просвіту». У ці перші місяці репресіям піддавались не тільки люди, а й українські бібліотеки, архіви, українські інституції, передусім найшановніші серед них. Сталінські опричники знищили у Львові у центральному будинку товариства його архів, цінні історичні документи і рукописи, друковану продукцію. Так вони вчинили з осередками «Просвіти» і в інших містах і селах.

Під час першої радянської окупації Західної України 1939–1941 років почалася хвиля репресій проти керівного складу «Просвіти» та її активних членів, масові арешти й депортації у віддалені регіони Радянського Союзу – з важким кліматом, нестерпними умовами праці, відсутністю елементарних житлово-побутових умов. Свідченням розмаху діяльності карально-репресивної машини по відношенню до членів товариства «Просвіта» є видання «Реабілітовані історією». У кожному томі цього видання ми знайдемо згадки та прізвища просвітян які постраждали від радянської влади.

Зокрема, лише у розділі «Біографічні нариси» книги «Реабілітовані історією. Волинська область» описані трагічні долі колишніх просвітан: сім'ї І. Косач (молодшої сестри Л. Українки), послів до сейму В. Мохнюка та С. Підгірського, голови УНРП О. Ковалевського, церковного діяча А. Річинського, адвоката Г. Степури, сенаторки Речі Посполитої О. Левчанівської, шевченкознавця М. Куделі¹².

Інтелігенція на приєднаних землях стала як соціально-культурна спільність об'єктом цілеспрямованої жорсткої політики більшовицької держави, яка багато в чому перевершила наміри своїх попередників – польських асиміляторів.

Нова влада вважала, що місцева інтелігенція, яка виховувалась в умовах відносного політичного плюралізму, невиліковно заражена націоналістичною ідеологією. Тому переважна її більшість була відразу зарахована до «відвертих антирадянщиків, зрадників та шпигунів» або «замаскованих контрреволюціонерів». Масового характеру набуло фізичне винищення носіїв національної політичної культури. У першу чергу арештовували політичних емігрантів зі Східної України. Далі за напрацьованим сценарієм відбувалися арешти представників української інтелігенції, керівників політичних, громадських організацій та їх членів.

Просвітяни, які уникли репресій окупаційних структур польської, фашистської та радянської, як найбільш національно свідомий прошарок суспільства, упродовж 40–50-х років боролися у лавах підпілля ОУН і УПА з військами і спецгрупами НКВС, радянськими партизанами, «стрелками», групами сприяння міліції, самооборони та «сексотами». Для багатьох просвітян-повстанців боротьба продовжувалася й у сталінських концтаборах, в'язницях, заокеанській еміграції.

Яскравим прикладом є доля Івана Власовського (1883–1969) – церковного та громадського діяч, історика, який був одним з організаторів та головою Луцької «Просвіти», не раз ув'язнювався поль-

¹² Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Волинська область / головна редколегія: (голова В. Смолій, заступники голови О. Рубльов, О. Реєнт, В. Бірчак та ін.); редколегія тому (голова С. Мишковець, відповідальний секретар М. Кучерпа та ін.). – Кн. 4. – Луцьк : Вежа-Друк, 2019. – 568 с. – Реабілітовані історією. Волинська область. Книга 1. URL: <http://www.reabit.org.ua/books/vl/>

ською владою. З приходом радянської влади змушений був податися за кордон, і з 1948 року проживав у Канаді.

Радянська ідеологічна машина вбачала навіть у ліквідованих товариствах велику небезпеку для комуністичного режиму. Діяльність «Просвіт» всіляко замовчувалася. В публіцистичних працях, якщо подекуди і згадувалися «Просвіти», то виключно у різко негативному ключі, як осередки «українського буржуазного націоналізму», «гнізда низькопробних культурницьких уподобань». Адже діяльність просвітян не вписувалася в ідеологічні «пролетарські» та «інтернаціональні» доктрини, а тому радянська каральна система не лишала їх у спокої навіть після кількох роках ліквідації товариства. Так, Володимир Островський 18(06).06.1881–07.04.1950) – письменник, педагог, журналіст, який був головою ліквідаційних зборів Луцької повітової «Просвіти» (1 липня 1934 року) був після війни звільнений з роботи та затаврований як «український буржуазний націоналіст».

10 вересня 1946 року на зборах Львівської організації Спілки письменників України його ім'я зачитали в списку ворогів українського народу. За спеціальним розпорядженням Головліту всі твори письменника були заборонені, книжки вилучені з бібліотек і знищені. Помер у м. Станіслав, а через якийсь час його могила щезла¹³.

21 липня 1949 року у Бердянську було заарештовано завідуючого вагоремонтної контори уродженця Маріуполя Василя Тютюнникова. Однією з причин арешту і далі під час слідства та суду вона й стала основним обвинуваченням було, що він: «являвся активним членом українського націоналістичного товариства «Просвіта», брав участь у розробці статуту й програми цього товариства. Підписував звернення товариства «Просвіта» до населення, яке було опубліковане у місцевій газеті й особисто займався вербуванням у це товариство». Після повернення советської влади відбулася повна «зачистка» Костянтинівки від активних діячів українського націоналістичного

¹³ Маляута О. Островські Володимир Павлович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2010. – 728 с.: іл. Режим доступу: URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ostrovskiy_Volodymyr

й просвітянського рухів. На сьогоднішній день відомо про засудження Федора Вокаря, Пантелія Могили, Івана Решетнікова, Івана Степанченка, Володимира Пащенка та Андрія Кирпенка. Василь Тютюнников був засуджений Сталінським (Донецьким) обласним судом до 10 років таборів та 5 років ураження в правах¹⁴.

Закономірною була доля колишніх офіцерів УНР та їх сімей. Так, після Першої світової війни, на Волинь їх переїхала значна кількість. Зокрема і сім'я Усенків, яка оселилась в селі Жидичин та провадила активну громадську і просвітницьку діяльність. Під орудою товариства був організований притулок для дітей-сиріт яким керувала Олена Рафаїлівна Усенко. У 1945 році радянська влада заарештувала її чоловіка, який і помер у тюрмі, а Олена Рафаїлівна після відбуття 10-річного терміну у ташкентських таборах виїхала на захід¹⁵.

Таким чином, внаслідок фізичного винищення, депортацій, ув'язнень Україна позбулася значної частини своїх кращих національних кадрів. Ті, хто залишився був деморалізований, розпорошений, заляканий репресивними заходами та масовим терором. Інші подалися на еміграцію. Відтоді і аж до здобуття Україною незалежності товариство «Просвіта» існувало лише за межами України, де українські емігранти відсвяткували його 100-річний ювілей.

Анотація

У даному дослідженні висвітлюється історія репресивних заходів щодо товариства «Просвіта» та її членів за часів радянської влади. Діяльність товариства «Просвіта», це не тільки історія однієї організації, яка об'єднала навколо себе людей талановитих, із значним творчим потенціалом, наснажених на працю, народжених для довгого щасливого життя. Це історія того, як ці люди протистояли системі, що ставила перед собою мету – перетворити людей, цілий народ у населення, яке має жити згідно вказівок зверху. Як наслідок –

¹⁴ Щур Ю. Просвітяни з донецької Костянтинівки. URL: <http://ukrnationalism.com/history/3740-prosvitiany-z-donetskoj-kostiantynivky.html>

¹⁵ Настенко В. Жидичинська «Просвіта»: минуле і сучасне села // «Просвіта» на Волині: минуле і сучасне : збірник наукових статей, документів і матеріалів / за ред. В. Барана. – Луцьк : Ред.-вид.відд. «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2001. – С. 137.

численні втрати, покалічені долі вцілілих, нездійснені плани, нереалізований потенціал розстріляних і замордованих у тюрмах і таборах, замовклих від страху й безсилля, втрата творчого, наукового потенціалу для нації загалом.

Мета статті – висвітлити історію товариства «Просвіта» та її членів, які зазнали репресій від радянської влади. Методологічну основу становить системний підхід – сукупність загальнонаукових методологічних принципів (вимог), в основі яких лежить розгляд об'єктів як систем. До числа цих вимог у даній статті відносяться аналіз того, наскільки радянська репресивна система працювала щодо знищення товариства «Просвіта» та її членів; послідовність та наслідки репресивних заходів у людських долях просвітян, що у свою чергу дозволяє забезпечити всебічний багатоаспектний опис радянської репресивної системи. Наукова новизна полягає у комплексному аналізі системи репресій радянської влади щодо товариства «Просвіти» та його членів.

Висновки. Товариство «Просвіта» за свою понад півстолітню історію зазнавало чимало репресій як до самої інституції, так і до окремо взятих членів товариства. І, якщо, сама інституція зазнавала гонінь та ліквідації за часів Польщі, то члени товариства піддавалися репресіям та фізичному знищенню вже після його закриття польськими органами, за часів радянської влади.

Ключові слова: «Просвіта», Україна, репресії, радянська влада, просвітяни, дослідження.

Abstract

This study covers the history of repressive measures against the Prosvita society and its members during the Soviet era. The work of the Prosvita society is not merely the story of one organization that brought together talented people with significant creative potential, inspired to work and born for a long happy life. It is the story of how these individuals opposed the system which intended to transform people, the whole nation, into the population that should live according to the instructions from above. As a result – numerous losses, broken lives of survivors, failed plans, unrealized potential of those executed and tortured to death

in prisons and camps, silenced by fear and helplessness, and the loss of creative and scientific potential for the nation in general.

The purpose of the paper is to present the history of the Prosvita society and its members who were repressed by the Soviet authorities.

The methodology used is a systemic approach, i.e. a set of general scientific methodological principles (requirements) based on the study of objects as systems. These requirements in the present paper include the analysis of the extent to which the Soviet repressive system worked to destroy the Prosvita society and its members; the stages and consequences of repressive measures affecting the lives of Prosvita members, which allows to provide a complete multidimensional description of the Soviet repressive system.

The scientific novelty lies in a comprehensive analysis of the Soviet government system of repression against the Prosvita society and its members.

Conclusions. For more than half a century of its history, the Prosvita society has suffered a lot of repression both against the institution itself and against the individual members of the society. While the institution itself was persecuted and liquidated under the Polish administration, the members of the society were subjected to repression and physical destruction in later periods, during the Soviet era.

Key words: Prosvita, Ukraine, repression, Soviet authorities, Prosvita members, research.